

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертаційну роботу Малої Ганни Дмитрівни
на тему «Мемуари як джерело з історії дисидентського руху в УРСР
(1960-ті – 1980-ті рр.)», представлену на здобуття ступеня доктора філософії
в галузі знань 03 – гуманітарні науки за спеціальності 032 – історія та
археологія

Актуальність теми дисертації. Дисертаційна робота Малої Г. Д. «Мемуари як джерело з історії дисидентського руху в УРСР (1960–1980-ті рр.)» присвячена актуальній науковій проблемі, що перебуває на перетині джерелознавства, історії дисидентського руху, біографістики, просопографії та студій пам'яті. Актуальність обраної теми зумовлена передусім необхідністю подальшого розширення та переосмислення джерельної бази дослідження українського дисидентства. Попри значний доробок вітчизняних і зарубіжних істориків у вивченні інакودумства в УРСР, значна частина наукових праць традиційно зосереджувалася на організаційних формах діяльності дисидентів, основних напрямках руху, його взаємодії з радянською владою та механізмах політичних репресій. Водночас індивідуальний досвід учасників руху, особливості його осмислення та ретроспективної репрезентації залишаються важливим і далеко не вичерпаним напрямом досліджень.

Особливе значення в цьому контексті мають мемуари як джерела особового походження. Їхня специфіка полягає в поєднанні фактологічної інформації з авторською інтерпретацією пережитого, рефлексіями, оцінками та саморепрезентацією. Ця подвійна природа мемуарного джерела відкриває можливості для дослідження тих аспектів дисидентського руху, які недостатньо представлені в офіційній документації радянських органів, зокрема процесів формування світогляду, національної ідентичності, мотивації опору, міжособистісних зв'язків, механізмів солідарності та особистого сприйняття репресивного досвіду. Актуальність дослідження посилюється сучасним розвитком джерелознавчих і міждисциплінарних підходів до вивчення еґо-документів. Важливо й те, що дисертаційне дослідження відповідає сучасній тенденції до антропологізації історичного знання, коли увага дослідника переноситься від виключно інституційних і політичних процесів до людини, її особистого досвіду, мотивацій, системи цінностей та способів осмислення минулого. У цьому сенсі вивчення мемуарів українських дисидентів має широке суспільне значення, оскільки сприяє глибшому розумінню інтелектуальних і моральних засад українського спротиву радянській системі та механізмів формування громадянської й національної ідентичності.

Таким чином, актуальність теми дисертації визначається як науковою потребою комплексного джерелознавчого осмислення мемуарної спадщини українських дисидентів, так і необхідністю поглиблення історичних уявлень про внутрішній світ, соціальне середовище та індивідуальний досвід учасників

дисидентського руху в УРСР. Обрана тема є своєчасною, науково перспективною та відповідає сучасним тенденціям розвитку історичної науки.

Оцінка обґрунтованості наукових результатів дисертації, їх достовірності й новизни. Наукові результати, представлені в дисертаційній роботі Малої Г. Д., загалом належно обґрунтовані та логічно випливають із поставленої мети, визначених завдань, сформованого джерельного комплексу та застосованого методологічного інструментарію. Авторкою послідовно реалізовано дослідницький задум, спрямований на визначення інформаційного потенціалу мемуарів учасників дисидентського руху, з'ясування особливостей їх використання для реконструкції історичних подій, біографій та соціального середовища дисидентства.

Обґрунтованість отриманих результатів забезпечується насамперед комплексним характером джерельної бази. Дисертантка розглядає мемуари не ізольовано, а в ширшому контексті джерел особового походження, співвідносячи їх з епістолярними та щоденниковими матеріалами. Такий підхід дозволяє враховувати видові особливості джерел та водночас краще визначати специфіку мемуарного наративу. Важливою є також увага до обставин створення джерел, часової дистанції між подією та її фіксацією, авторської позиції та ретроспективного характеру мемуарних текстів. Позитивної оцінки заслуговує методологічна основа дисертації. Поєднання традиційної джерелознавчої критики із сучасними підходами до аналізу еґо-джерел, передусім наратологічним аналізом, студіями пам'яті та просопографією, є виправданим характером досліджуваного матеріалу. Особливо продуктивним видається розгляд мемуарів одночасно як джерела інформації про історичні події та як самостійного об'єкта дослідження, що відображає процеси авторської рефлексії, саморепрезентації та конструювання образу минулого.

Достовірність результатів визначається також критичним ставленням авторки до специфіки мемуарних джерел. У дисертації слушно наголошено, що ретроспективність, суб'єктивність, вибіркковість пам'яті та прагнення автора надати власному життєвому досвіду певної внутрішньої логіки можуть впливати на характер репрезентації подій. Відповідно, згадування або замовчування окремих осіб, надання різного значення конкретним подіям, способи характеристики інших учасників руху розглядаються не лише як інформація про минуле, а і як прояв пізнішої авторської інтерпретації. Така дослідницька позиція підвищує достовірність сформульованих висновків. Науково продуктивним є дослідження процесу формування світоглядних орієнтирів майбутніх дисидентів. На основі мемуарних свідчень авторка простежує складний шлях від радянської самоідентифікації через поступове усвідомлення культурних, мовних і національних суперечностей до формування критичного ставлення до радянської системи. При цьому дисертантка слушно уникає спрощеної моделі, за якою майбутній дисидент від початку виступав свідомим противником радянського ладу. Натомість увага зосереджується на поступовості та внутрішній суперечливості цього процесу. Окремим важливим результатом є

застосування просопографічного інструментарію до мемуарної спадщини українських дисидентів. Аналіз мережі міжособистісних контактів, довірчих зв'язків, механізмів залучення до опозиційного середовища, форм солідарності та способів репрезентації інших учасників руху дав можливість авторці окреслити його колективний портрет.

Наукова новизна дисертації полягає передусім у комплексному розгляді опублікованих мемуарів учасників дисидентського руху в УРСР як цілісного джерельного комплексу з урахуванням їх змістових, наративних та просопографічних характеристик. Новаторським є також створення на основі мемуарних свідчень колективного просопографічного портрета дисидентського середовища та аналіз авторефлексії й гетеростереотипів як важливих механізмів саморепрезентації та осмислення «іншого». До науково значущих результатів слід віднести й уточнення інформаційного потенціалу мемуарів для дослідження різних аспектів дисидентського руху – від формування світогляду та національної ідентичності до реконструкції культурно-інтелектуального середовища, ключових подій руху та особистого досвіду політичних репресій. Важливим є також положення про необхідність одночасного використання мемуарів як джерела фактологічної інформації та як свідчення про способи інтерпретації минулого.

Загалом сформульовані в дисертації положення є логічними, внутрішньо узгодженими та відповідають поставленій меті й завданням. Отримані результати мають достатній рівень наукової аргументованості, а висновки випливають із проведеного аналізу. Дисертантка продемонструвала належне володіння методами джерелознавчого дослідження та сучасним міждисциплінарним інструментарієм.

В дисертаційній роботі поставлене наукове завдання виконано повністю, здобувачка повною мірою оволоділа методологією наукової діяльності. Результати дослідження мають наукову новизну, є обґрунтованими та достовірними, а їх сукупність дозволяє розглядати дисертацію як завершене самостійне дослідження актуальної проблеми історії та джерелознавства.

Оцінка змісту та оформлення дисертації, її завершеність та дотримання правил академічної доброчесності. За своїм змістом дисертаційна робота Малої Г. Д. повністю відповідає Стандарту вищої освіти зі спеціальності 032 «Історія та археологія» для третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти та напрямам досліджень, визначеним освітньо-науковою програмою. Структура роботи є логічною й обґрунтованою, зміст розділів і підрозділів відповідає меті та завданням дослідження. Дисертація містить усі необхідні структурні елементи: вступ, три розділи, висновки, список джерел і літератури. Робота є завершеною науковою працею, у якій послідовно реалізовано авторський дослідницький задум, а отримані результати свідчать про наявність особистого внеску здобувачки у розвиток джерелознавчих досліджень історії українського дисидентського руху.

Оформлення дисертації загалом відповідає встановленим вимогам. Дисертаційна робота оформлена відповідно до Наказу МОН України від 12 січня 2017 р. № 40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації». Виклад матеріалу, структура наукового апарату, оформлення посилань, списку джерел і літератури та додатків дають підстави вважати роботу належно оформленою завершеною кваліфікаційною науковою працею.

Дисертаційна робота Малої Г. Д. є результатом самостійних досліджень здобувачки та не містить ознак фальсифікації, фабрикації, плагіату чи інших порушень академічної доброчесності. Використані в роботі ідеї, положення, результати та тексти інших авторів мають належні посилання на відповідні джерела. Особистий внесок здобувачки підтверджується самостійним формулюванням концепції дослідження, опрацюванням джерельного матеріалу, проведенням аналізу та підготовкою публікацій за темою дисертації. Таким чином, робота відповідає встановленим вимогам до дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії та принципам академічної доброчесності.

Мова та стиль викладення результатів.

Дисертаційна робота написана державною мовою, яка загалом відповідає нормам сучасної української літературної мови та вимогам наукового стилю. Виклад матеріалу є послідовним, логічним і достатньо аргументованим, авторка коректно використовує історичну, джерелознавчу та міждисциплінарну термінологію. Основні положення, результати та висновки сформульовано чітко й доступно, що забезпечує належне сприйняття змісту дослідження. Стил дисертації характеризується науковістю, об'єктивністю та прагненням до виваженого аналізу джерельного матеріалу. Авторка належно розмежовує фактичні відомості, авторські інтерпретації та висновкові положення, дотримується академічної манери викладу. Загалом мова та стиль дисертаційної роботи відповідають вимогам, що ставляться до наукових праць такого рівня.

Структура роботи. Дисертаційна робота Малої Г. Д. має чітку та логічно вмотивовану структуру, яка відповідає меті, завданням і предмету дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, кожен з яких містить по три підрозділи, висновків, списку джерел та літератури і додатків. Послідовність структурних частин забезпечує цілісність дослідження: у першому розділі розглянуто історіографію, джерельну базу та теоретико-методологічні засади, у другому – мемуари як біографічне та просопографічне джерело, у третьому – їх інформаційний потенціал для дослідження суспільно-політичної історії дисидентського руху в УРСР. Загальний обсяг дисертації становить 193 сторінки, з яких 167 сторінок припадає на основний текст. Структура роботи є пропорційною та відповідає логіці розкриття теми, а висновки узагальнюють результати, отримані в процесі дослідження.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Теоретичне значення дисертаційної роботи полягає в поглибленні джерелознавчих уявлень про мемуари як специфічний різновид джерел особового походження та уточненні їхнього інформаційного потенціалу для дослідження історії

українського дисидентського руху. Важливим теоретичним здобутком є поєднання традиційних засобів джерелознавчої критики із сучасними підходами до аналізу еґо-джерел, зокрема наратологічним інструментарієм, концепціями історичної пам'яті та просопографією. Це дає змогу розширити методологічні можливості дослідження індивідуального досвіду, світоглядних трансформацій, саморепрезентації та міжособистісних зв'язків учасників дисидентського середовища.

Практичне значення одержаних результатів визначається можливістю їх використання у подальших наукових дослідженнях історії дисидентського руху в УРСР, джерелознавства, біографістики, просопографії та історії повсякденності. Сформульовані в роботі положення та висновки можуть бути корисними для дослідників, які працюють із мемуарами та іншими джерелами особового походження, зокрема під час реконструкції життєвих траєкторій, соціальних зв'язків і колективного досвіду учасників українського дисидентського руху. Матеріали та результати дисертації можуть бути використані в освітньому процесі під час викладання навчальних дисциплін з історії України, історії дисидентського руху, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, історії повсякдення та історичної пам'яті, а також при підготовці навчально-методичних матеріалів і подальших наукових розвідок за відповідною проблематикою.

Повнота викладу основних результатів дисертації в опублікованих працях.

Основні наукові результати дисертаційного дослідження Малої Г. Д. достатньо повно висвітлено в опублікованих працях. За темою дисертації здобувачкою опубліковано 3 одноосібні статті у фахових виданнях України, з яких 2 – у фахових виданнях категорії «Б» та 1 – у фаховому виданні категорії «А», що індексується у міжнародній наукометричній базі Web of Science та належить до Q2. Усі три статті виконані одноосібно та безпосередньо відображають основні результати дисертаційного дослідження.

Апробацію результатів дисертації здійснено під час виступів на 7 всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях і форумах у 2023–2026 рр.: VII Всеукраїнській конференції молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених» (2023); XII Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Українська минувшина: війни за ідентичність та незалежність» (2024); Міжнародній науково-практичній конференції «Тоталітарний спадок і сучасна меморіальна політика: європейський контекст та регіональні особливості» (2024); XIII Міжнародній науковій онлайн-конференції «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: міська історія у наративах» (2024); IX Науково-практичному форумі «Чорноволівські читання» (2025); VIII Всеукраїнській конференції молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених» (2025); IX Всеукраїнській конференції молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії та права у

дослідженнях молодих учених» (2026). Крім того, результати дослідження оприлюднено в 1 одноосібних тезах доповіді за матеріалами IX Науково-практичного форуму «Чорноволівські читання» (2025). Таким чином, основні положення дисертаційної роботи мають належний рівень наукової апробації та повною мірою представлені в авторських публікаціях.

Зауваження та рекомендації щодо змісту дисертації.

Позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження, його наукову новизну та практичне значення, вважаємо за необхідне висловити низку зауважень і рекомендацій, які, на нашу думку, можуть бути враховані здобувачкою в подальшій науковій роботі.

1. У вступі здобувачка зазначає, що дисертаційне дослідження зосереджене на репрезентації дисидентського руху УРСР переважно представниками національного правозахисного руху. З огляду на це перспективним видається розширення джерельної бази за рахунок мемуарів учасників підпільних організацій 1950–1970-х рр., що дозволило б ширше представити різні форми українського інакодумства та простежити відмінності у способах осмислення власного досвіду представниками різних течій національного руху.

2. Певні питання викликає визначення хронологічних меж дослідження як «від 1960-х рр. до сьогодення». Предметом дисертації є мемуари як джерело з історії дисидентського руху УРСР 1960–1980-х рр., тоді як сучасний період стосується передусім формування, публікації та введення до наукового обігу мемуарної спадщини. Таким чином, у роботі фактично поєднано дві часові перспективи – історію самого дисидентського руху та історію його меморіальної репрезентації. Доцільним видається чіткіше розмежування цих хронологічних площин та обґрунтування їх співвідношення у структурі дослідження.

3. Значну увагу в дисертації приділено Києву як одному з основних культурно-інтелектуальних осередків українського дисидентського руху. Такий підхід має належне обґрунтування, однак певною мірою може звужувати уявлення про регіональну різноманітність дисидентського середовища. Перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо порівняльний аналіз мемуарних наративів київських дисидентів із мемуарами представників львівського, івано-франківського, луцького, одеського та інших регіональних осередків, що дозволило б виявити спільні й відмінні риси регіонального досвіду інакодумства. Водночас у загальних висновках дисертації у відповідності із поставленим у вступі завданням доцільно було б виразніше акцентувати на специфічних рисах саме київського культурно-інтелектуального середовища.

4. У контексті аналізу механізмів політичних репресій як складової досвіду учасників дисидентського руху у мемуарних творах доцільно було б у загальних висновках конкретніше окреслити, на яких саме формах і методах репресивної політики радянського режиму акцентують увагу автори мемуарів. Зокрема, цікавим видається виокремлення особливостей репрезентації судових і позасудових репресій, адміністративного переслідування, звільнення з роботи,

обмеження професійної діяльності, примусового психіатричного лікування та інших форм тиску.

5. Під час висвітлення історіографії проблеми авторка згадує низку дисертаційних досліджень, присвячених мемуарам як джерелу для вивчення окремих історичних періодів або діяльності конкретних історичних постатей, що з'явилися останніми роками (с. 21). Вважаємо, що історіографічний огляд можна було б посилити конкретизацією цих праць: зазначити прізвища їхніх авторів, стисло охарактеризувати проблематику та дослідницькі підходи, а також подати відповідні бібліографічні посилання. Це дало б змогу виразніше окреслити місце дисертаційного дослідження в сучасному українському джерелознавстві.

6. Підрозділ «Стан наукової розробки проблеми» доцільно було б доповнити ширшим залученням узагальнюючих праць з історії українського національного руху другої половини ХХ ст., зокрема досліджень Кеннета Фармера (1980) та Анатолія Русначенка (1998), а також праць, присвячених регіональній специфіці дисидентського руху на Львівщині (Ю. Зайцев, Я. Секо), Волині (Ю. Сорока, С. Шкабко), Миколаївщині (Ю. Котляр), Житомирщині, Дніпропетровщині (О. Бажан), Півдні України (Д. Шпак) та в інших регіонах. Корисним було б також ширше врахувати біографічні дослідження, присвячені В'ячеславу Чорноволу (В. Деревінський), Зеновію Красівському (В. Островський), Василю Романюку (Д. Зінчук), Михайлу та Богдану Гориням (Б. Вербицький) та іншим діячам руху. Залучення зазначеного доробку дозволило б повніше представити сучасний стан вивчення дисидентства та чіткіше окреслити дослідницьку нішу дисертації.

7. Урізноманітнення та розширення джерельної бази могло б стати одним із перспективних напрямів подальших досліджень здобувачки. Зокрема, варто було б залучити ширший комплекс мемуарної спадщини дисидентів – Левка Лук'яненка, Івана Русина, Михайла Масютка, Марти Дзюби а також листування В'ячеслава Чорновола. Важливим доповненням могли б стати неопубліковані архівні та музейні матеріали, зокрема документи Музею-архіву і документаційного центру українського самвидаву «Смолоскип» у Києві, архівно-слідчі справи дисидентів із Галузевого державного архіву Служби безпеки України та інші матеріали. Цікавим напрямом також видається порівняльний аналіз мемуарних наративів дисидентів із репрезентацією дисидентського руху у спогадах представників партійно-державної номенклатури, зокрема П. Шелеста, В. Врублевського та ін.

8. Якісним доповненням до основного тексту дисертації могли б стати більш розгорнуті додатки, що унаочнювали б окремі результати проведеного дослідження. Зокрема, доцільним видається представлення у формі таблиць кількісного та хронологічного розподілу опрацьованих мемуарних творів, їхньої регіональної репрезентації. Перспективним було б також включення до додатків окремих неопублікованих документів мемуарного характеру, які могли б становити самостійний джерелознавчий інтерес.

Зазначені зауваження та рекомендації не знижують загальної позитивної оцінки дисертаційної роботи, мають переважно дискусійний і рекомендаційний характер та окреслюють перспективи подальшого поглиблення досліджень мемуаристики українського дисидентського руху.

Загальний висновок про дисертаційну роботу.

Вважаю, що дисертаційна робота здобувачки ступеня доктора філософії Малої Ганни Дмитрівни на тему «Мемуари як джерело з історії дисидентського руху в УРСР (1960-ті – 1980-ті роки)» виконана на належному науковому рівні, є завершеним самостійним науковим дослідженням і не порушує принципів академічної доброчесності. Сукупність теоретичних, методологічних та практичних результатів дисертації розв'язує наукове завдання, що полягає у комплексному джерелознавчому аналізі мемуарів учасників українського дисидентського руху як джерела для реконструкції його історії, індивідуального досвіду, світоглядних трансформацій та внутрішніх соціальних зв'язків. Одержані результати мають істотне значення для розвитку джерелознавчих і спеціальних історичних дисциплін, поглиблення досліджень історії українського дисидентського руху другої половини ХХ ст., а також для подальшого осмислення мемуарів як важливого різновиду джерел особового походження.

Дисертаційна робота Малої Ганни Дмитрівни за актуальністю теми, обґрунтованістю наукових положень, достовірністю отриманих результатів, рівнем наукової новизни, теоретичним і практичним значенням, повнотою апробації та викладу результатів у наукових публікаціях повністю відповідає вимогам чинного законодавства України, зокрема вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, а також вимогам до дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

Здобувачка Малая Ганна Дмитрівна заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

Офіційний опонент:

доцент кафедри історії України

і методики викладання історії,

Карпатський національний університет

імені Василя Стефаника,

кандидат історичних наук, доцент

